

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No.62, Summer 2024

Received: 06/10/2024 Accepted: 21/01/2025

. Historical Analysis of Imam Sajjad's Strategies for Reviving Shiism after the Ashura Event Based on Diffusion Theory

Hamidreza Motahari *

Associate professor, Department of Ahl al-Bayt (A.S.) Biography, Ahl al-Bayt (A.S.) History and Biography Research Institute, Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran
h.motahari@isca.ac.ir

Mahmoud Bakhtiari

Ph.D. student in Islamic History, Faculty of History and Political Studies, Baqir-ul-Ulum University, Qom, Iran
mahmud.b1113@gmail.com

Abstract

Shiism experienced a significant crisis following the tragedy of Ashura characterized by oppression, fear, isolation, and the practice of taqiyyah. This study focused on the strategies employed by Imam Sajjad (A.S.) to revive Shiism in the aftermath of this event. Specifically, it addressed this question: How can we analyze Imam Sajjad's strategies for revitalizing Shiism after the Ashura event? It appeared that Imam Sajjad (A.S.) utilized components of diffusion theory—namely, the destination of diffusion (environments that were both receptive and intolerant, along with political and cultural barriers), paths of diffusion (including displacement, contagious, and hierarchical diffusion), and timing of diffusion. By leveraging various tools, such as the community's reverence for the Prophet's family, he transformed the emotional landscape created after Ashura, mitigating the effects of the oppressive Umayyad regime and countering the influence of pro-Umayyad scholars. Through initiatives like cadre building and promoting pilgrimage, he effectively revived Shiism after the Ashura event. This research elucidated Imam Sajjad's actions through the lens of diffusion theory, demonstrating how Shiism was revitalized in the wake of Ashura. Employing a historical methodology, the study analyzed Imam Sajjad's activities aimed at reviving Shiism, including cadre development, exposing Umayyad injustices, mobilizing the populace post-Karbala, challenging beliefs in predestination, elucidating the fundamental principles of Imamate, addressing key issues, and countering deviation through prayer and supplication.

Keywords: Strategies of Imam Sajjad (A.S.), Revival of Shiism, Ashura Event, Diffusion Theory, Umayyad Era.

Introduction

The era of Imam Sajjad (A.S.), which commenced on Ashura in 61 AH, unfolded under exceptional circumstances. The oppressive measures of the Umayyads coupled with the suppression of dissenting movements and emergence of deviant intellectual currents underscored the urgent need for the revitalization of Shiite life. In light of the political, social, and cultural conditions of his time, Imam Sajjad (A.S.) adopted various approaches to articulate the teachings of the Ahl al-Bayt, employing methods, such as prayer and pilgrimage. This study sought to analyze how Imam Sajjad (A.S.) revived Shiism following the Ashura event and identify the factors that influenced this revival. Several books and articles have been published regarding Imam Sajjad's

* Corresponding author

role in the resurgence of Shiism. Notably, Seyyed Ja'far Shahidi's *Life of Ali ibn al-Hussein* (2001) examined and critiqued some well-known historical accounts of Imam Sajjad (A.S.). While this work shared common themes with the present research, it offered a new perspective by integrating theoretical frameworks. Additionally, Mohsen Ranjbar's *Studying the Role of Imam Sajjad (A.S.) in Shiite Leadership after the Karbala Incident* (2002) explored the cultural and political landscape of Imam Sajjad's era, focusing on his stance against the caliphate. However, this article distinguished itself by analyzing the environmental factors and components of diffusion theory relevant to Imam Sajjad's context. Another significant work was *Madrasah Kalami Medinah from the Beginning to the Imamate of Imam Baqir* (2024) written by Seyyed Ali Hussainizadeh from Khizrabad, which reviewed the history of Imamiyyah thought up to the end of Imam Sajjad's era through historical reports. Unlike the other two works, it did not provide an analysis of Imam Sajjad (A.S.) based on diffusion theory. Finally, Seyyed Gholam Hossein Hosseini's article, *Headlines of the Political Movement of Imam Sajjad (A.S.) in the Karbala Movement* (2002), touched upon similar themes; yet, it did not specifically apply diffusion theory, revealing a gap in independent research on this topic.

Materials & Methods

Diffusion theory introduced by Swedish geographer Hagerstrand in 1935, explored how innovations, phenomena, ideas, and thoughts spread. Initially applied to agriculture and disease transmission, this theory has since found relevance in political science and international relations. It effectively explains the reasons behind the spread of various intellectual and physical innovations, detailing how they disseminate, the pathways they follow, and the factors that may halt or re-ignite their spread. Additionally, it accounts for the stability of certain trends and the decline of others. In the modern era, cultural elements and innovations cross borders at unprecedented speeds, akin to jet travel and satellite communication. Contagious and hierarchical diffusion represent two rapid forms of expansion diffusion, where ideas and concepts migrate from new sources without the need for physical relocation. When analyzing the impact of any political innovation through the lens of diffusion theory, key factors like origin and destination, timeframes, tools, and channels of dissemination are considered. Furthermore, diffusion barriers and competing waves serve as mitigating factors that must be addressed in the examination of the phenomenon and its diffusion.

Research Findings

Imam Zayn al-Abidin (A.S.) aimed to restore order in a society that had succumbed to misguidance and moral decay, striving to revive authentic Islam (Shi'a). Alongside the *Sahifa al-Sajjadiyah*, which encapsulates the principles and teachings of Islam, the *Treatise on Rights* outlines fundamental rights that govern human life and ensure its happiness. Indeed, religion and Sharia were revealed to uphold these rights. Through this guidance, the Imam demonstrated that only an Imam, intimately connected to the source of revelation, possesses the authority to enact progressive laws that resonate with the human spirit.

Discussion of Results & Conclusion

The continuation of Umayyad rule under Yazid and Abdul Malik ibn Marwan following the martyrdom of Imam Hussein (A.S.) coupled with the atmosphere of fear and repression that ensued after the Ashura event posed significant challenges for Imam Sajjad (A.S.) in his efforts to revive and expand Shiism. Despite these obstacles, Imam Sajjad (A.S.) emerged as a pivotal figure in this revival, leveraging the emotional climate following events, such as the incident of Hurra and the destruction of Kaaba by Yazid's forces, alongside the public's growing interest in the Prophet's family. To navigate the unwelcoming environment, the Imam implemented several strategies: he focused on training and building a cadre of supporters, exposed the injustices of the Umayyad regime, and sought to awaken the populace in the aftermath of Karbala. He also challenged the legitimacy of predestination and clarified the fundamental principles of Imamate. Through prayers and invocations, he addressed key issues and countered deviations, significantly advancing his goals. Utilizing methods like prayer and pilgrimage (path of diffusion) and disseminating religious concepts through his students and trained followers (path of contagion), Imam Sajjad (A.S.) endeavored to revive Shiism even amid the oppressive rule of the most tyrannical Umayyad caliphs, including Yazid and Abdul Malik ibn Marwan. This period marked a crucial phase in the diffusion of Shiism.

تحلیل تاریخی استراتژی‌های امام سجاد(ع) در احیای تشیع پس از واقعه عاشورا بر اساس نظریه پخش

حمیدرضا مطهری ، دانشیار پژوهشکده تاریخ و سیره اهل بیت(ع)، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران

h.motahari@isca.ac.ir

محمود بختیاری، دانش آموخته دکتری رشته تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، قم، ایران

mahmud.b1113@gmail.com

چکیده

تشیع پس از واقعه عاشورا دچار بحران حیاتی شد. خفقان، ترس، انزوا و تقیه، اصلی‌ترین نشانگان این بحران حیاتی بودند. تمرکز پژوهش حاضر بر مقوله استراتژی‌های امام سجاد(ع) در احیای تشیع پس از واقعه عاشورا است (مسئله). پژوهش حاضر به این پرسش می‌پردازد که استراتژی‌های امام سجاد(ع) برای احیای تشیع پس از واقعه عاشورا چگونه تحلیل می‌شود؟ (سؤال). به نظر می‌رسد امام سجاد(ع) براساس مؤلفه‌های نظریه پخش یعنی مقصد پخش (محیط پذیرا و ناپذیرا؛ موانع سیاسی و فرهنگی)، مسیرهای پخش (پخش جابه‌جایی، پخش سرایتی و پخش سلسله مراتبی) و زمان پخش، با به‌کارگیری ابزارهای مختلف مانند علاقه مردم به خاندان پیامبر(ص)، محیط عاطفی ایجادشده پس از رخداد عاشورا محیط ناپذیرا را تغییر داده و با کم اثرکردن عناصر آن محیط مانند خفقان اموی و اقدامات آنان و ناکارآمد کردن اقدامات عالمان طرفدار اموی، با کادرسازی و زیارت، موضوع پخش یعنی تشیع را پس از واقعه عاشورا احیا کرد (فرضیه). از این رو، اقدامات امام(ع) را براساس نظریه پخش در چگونگی احیای تشیع پس از واقعه عاشورا تبیین می‌کند. در این پژوهش بر پایه روش تاریخی (روش) گزاره‌های تاریخی فعالیت‌های امام سجاد(ع) را در احیای تشیع تحلیل و اقداماتی همچون: کادرسازی، افشاگری بر امویان و بیدارسازی مردم پس از واقعه کربلا، رد عقیده جبر، تبیین اصل اساسی امامت و تبیین مسائل و انحراف‌زدایی از طریق دعا و مناجات تبیین می‌شود (یافته‌ها).

واژه‌های کلیدی: استراتژی‌های امام سجاد(ع)، احیای تشیع، واقعه عاشورا، نظریه پخش، عصر اموی.

۱. مقدمه

دوران امامت امام سجاد (ع) که از عصر عاشورای سال ۶۱ آغاز شد، از شرایط ویژه و خاصی برخوردار بود. خفقان پیش‌آمده از جانب امویان و سرکوب حرکت‌های مخالف از یک‌سو و شکل‌گیری جریان‌های انحرافی فکری از سوی دیگر، نیازمند اقدامات ویژه‌ای برای بازیابی حیات شیعه بود. امام سجاد (ع) با توجه به شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عصر خود برای تبیین معارف اهل‌بیت (ع) رهیافت‌هایی به‌کار گرفت و از شیوه‌های مختلفی مانند دعا و زیارت استفاده کرد. اقدامات امام سجاد (ع) برای احیاء و گسترش تشیع به روش‌های مختلفی از جمله نظریه پخش، تحلیل‌پذیر است. پژوهش حاضر بر آن است تا با استفاده از نظریه پخش به این سؤال پاسخ دهد که امام (ع) چگونه تشیع را پس از واقعه عاشورا احیا کرد و عوامل و موانع تأثیرگذار بر آن، چه بوده است.

درباره اقدامات امام سجاد (ع) برای احیای تشیع، کتاب‌ها و مقاله‌های مختلفی نوشته شده است: کتاب *زندگانی علی بن الحسین (ع)* از سید جعفر شهیدی (۱۳۸۰)؛ این کتاب با بررسی برخی گزاره‌های تاریخی مشهور در خصوص امام سجاد (ع)، آن را بررسی و نقد کرده است. چنین رویکردی از نقاط مشترک این کتاب با پژوهش حاضر است اما این مقاله با رویکرد جدید و براساس نظریه پخش، اقدامات امام را تحلیل و استراتژی آن حضرت را بیان کرده است. کتاب *بررسی نقش امام سجاد (ع)* در رهبری شیعه پس از واقعه کربلا، تألیف محسن رنجبر (۱۳۸۱)؛ این کتاب با اشاره به اوضاع عصر امام، اقدامات فرهنگی-سیاسی ایشان علیه دستگاه خلافت را بررسی کرده است. اما تحلیل محیطی عصر امام

براساس عوامل و مؤلفه‌های نظریه پخش، این نوشتار را از آن کتاب متمایز می‌کند. کتاب *مدرسه کلامی مدینه از آغاز تا امامت امام باقر (ع)*، اثری از سید علی حسینی‌زاده خضرباد (۱۴۰۲)؛ در این کتاب تلاش شده است تا با بررسی گزارش‌های تاریخی، تاریخ تفکر امامیه تا پایان عصر امام سجاد (ع) بازخوانی شود اما همانند دو کتاب دیگر اثری از تحلیل اقدامات امام سجاد (ع) براساس نظریه پخش نیست. مقاله «سرفصل‌هایی از حرکت سیاسی امام سجاد (ع) در نهضت کربلا» از سید غلامحسین حسینی (۱۳۸۱)؛ هرچند مسئله پژوهشی این مقاله با برخی از مسئله‌های این پژوهش مشترک است. نگارندگان درصدد توضیح آن در چارچوب نظریه پخش هستند که از این حیث مقاله یا نوشته مستقلی یافت نشد.

۲. نظریه پخش

نظریه پخش^۱ نظریه‌ای است درباره چگونگی انتشار نوآوری‌ها و گسترش پدیده‌ها، ایده‌ها و اندیشه‌ها که هاگر استرند،^۲ جغرافی‌دان سوئدی، در سال ۱۹۳۵ میلادی آن را ابداع و ارائه کرد. اگرچه در ابتدا کاربرد این نظریه درباره موضوعاتی مانند کشاورزی و شیوع بیماری‌ها بود، پس از مدتی در مباحث علوم سیاسی و روابط بین‌الملل نیز استفاده شد (برزگر، ۱۳۸۶، ج. ۴۰/۵). این نظریه، قدرت تبیین و توضیح هرگونه نوآوری فکری یا فیزیکی را دارد. همچنین هم علت اشاعه، نحوه گسترش و مسیرها و مجاری پخش آن و هم علل توقف آن و علل گسترش مجدد آن و نیز

^۱ برای واژه diffusion معادل‌های متفاوتی نظیر پخش، انتشار، تراوش و اشاعه برگزیده شده است.

^۲ Hager Strand.

امویان بودند، در ابتدا سخنانی ناروا در حق آنان گفت.^۱ پس از آنکه امام سجاد (ع) با تلاوت آیاتی از قرآن کریم به روشنگری پرداخت، پیرمرد از واقعیت مسئله و واژگونی حقیقت توسط امویان آگاه شد. او از گفته‌هایش پشیمان شد و از بغضی که به خاندان پیامبر(ص) داشت توبه و از دشمنان آنان اعلام بیزاری کرد (خوارزمی، ۱۴۲۳ق، ج. ۶۹/۲).

اینجاست که نقش اصلی مبدأ پخش در پیام‌رسانی - آن هم در جایگاه امامت - به وضوح روشن و آشکار می‌شود؛ زیرا مردم سرزمین شام نه صحبت پیامبر(ص) را دریافته بودند و نه روش اصحاب او را می‌دانستند - زیرا شام از آن روز که به تصرف مسلمانان در آمد، تحت فرمانروایی امویان بود. آنان رفتار معاویه بن ابوسفیان و عاملانش را سنت مسلمانی می‌پنداشتند و بر کارهای آنان صحه می‌گذاشتند (شهیدی، ۱۳۸۰، ص. ۶۵).

پس از فاجعه کربلا، شیعه از لحاظ کمی و کیفی و همچنین از نظر سیاسی و اعتقادی در شرایط بسیار بدی به سر می‌برد (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۶۷)؛ از یکسو، فاجعه کربلا رعب و وحشت شدیدی را بر محافل شیعی حکم فرما کرد؛ زیرا مسلم شد یزید برای استحکام پایه‌های حکومتش از هیچ کاری فروگذاری نمی‌کند و برای رسیدن به هدف خود تا حد کشتن فرزند پیامبر (ص) و اسیرکردن زنان و فرزندان او پیش می‌رود. این اختناق و وحشت، با وقوع حوادثی چون واقعه حره و سرکوب شدید و بی‌رحمانه نهضت مردم مدینه به دست عاملان یزید

پایداری برخی از امواج و زوال برخی دیگر را توضیح می‌دهد (Haggett, 1983, p. 303-304). در عصر جدید، عناصر فرهنگی و ابداعات به سرعت حرکت هواپیمای جت و به سرعت دریافت تصاویر ماهواره‌ای، میان کشورها و قاره‌ها اشاعه می‌یابد (Jordan, 1986). پخش سرائتی و سلسله‌مراتبی با سرعت فراوان انتشار و سرایت از انواع پخش انبساطی هستند (پانوف و پرون، ۱۳۶۸). در این دو نوع پخش، افکار و مفاهیم از سرزمین میهمان و جدید هجرت می‌کنند و مانند هجرت فیزیکی نیست بلکه سرعت انتشار بیشتری دارد (برزگر، ۱۳۸۶، ج. ۴۵/۵). در تبیین و مطالعه بازتاب‌های هر نوآوری سیاسی براساس نظریه پخش، مبدأ و مقصد، بازه زمانی، ابزارها و مجاری و در نهایت موضوع پخش واکاوی می‌شود. همچنین موانع پخش و امواج رقیب از عوامل کاهش‌دهنده است که در بررسی بازتاب‌های پدیده و پخش آن باید در نظر گرفته شود.

در ادامه چگونگی احیا و گسترش تشیع پس از واقعه کربلا توسط امام سجاد (ع) براساس نظریه پخش تبیین می‌شود.

۱-۲. مبدأ پخش در نظریه پخش

مبدأ پخش خاستگاه نوآوری و صدور پیام‌ها و ارزش‌ها است. از بُعد تاریخی، این نوآوری توسط امام سجاد(ع) برجسته‌تر است؛ زیرا فضای خفقان و ترس بعد از واقعه کربلا از یکسو و رخدادهای پس از آن مانند واقعه حره، استراتژی دقیقی را برای احیا و گسترش تشیع می‌طلبد. برنامه‌ریزی و اجرای چنین استراتژی توسط امامی انجام می‌شود که مبدأ پخش ارزش‌های دینی مبتنی بر فرامین الهی است. از این‌روست که می‌بینیم پیرمردی از اهالی شام در هنگام رویارویی با خاندان امام حسین (ع) که اسیر

^۱ عبارت وی چنین است: «الحمد لله الذین قتلکم و اهلکمکم، و أراح العباد من رجالکم، و أمکن أمير المؤمنين منکم؛ شکر خدای را که شما را کشت و نابود کرد و مردم را از شرتان راحت کرد و امیرالمؤمنین را بر شما چیره گردانید». (خوارزمی، ۱۴۲۳ق، ج. ۶۹/۲؛ سید ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۶) البته در اللهوف، به جای «و أراح العباد من رجالکم»، عبارت «و أراح البلاد عن رجالکم» آمده است.

در سال ۶۳ هجری به اوج خود رسید (پیشوائی، ۱۳۸۰، ص. ۲۳۹). از سویی، امویان پس از شهادت امام حسین (ع) و به‌اسارت‌گرفتن خاندان پاک آن حضرت، برای مشروع جلوه‌دادن اقدامات خود، امام حسین (ع) و یارانش را خارجی معرفی می‌کردند و بدین‌گونه برای تخریب واقعه و تحریف افکار عمومی به نفع خود می‌کوشیدند. در تحلیل این مطلب می‌توان گفت هرچند مبدأ پخش به مکان‌هایی که خاستگاه نوآوری‌ها، صدور پیام‌ها و ارزش‌ها معرفی می‌شوند، این مکان درباره‌ی امامان معصوم (ع) به یک مختصات جغرافیایی محدود منحصر نمی‌شد، بلکه عامل تعیین‌کننده‌ی آن، همان حضور امام در آن مکان بود. به عبارت دیگر، مبدأ پخش به واسطه‌ی حضور امام در آن مکان اعتبار می‌یافت. برای بیشتر روشن‌شدن این مطلب به دو مصداق: یکی در کوفه و دیگری در مدینه اشاره می‌کنیم:

امام سجاد (ع) در جمع مردم کوفه در حین معرفی خویش، چهره‌ی امویان را افشا کرد، از اعمال آنها پرده برداشت و چنین فرمود:

... من پسر کسی هستم که حرمتش شکسته شد و مال و نعمت او به غارت برده شد و عیالش به اسارت گرفته شده. من پسر کسی هستم که در کنار نهر فرات، او را سر بریدند بدون آنکه خونی یا ارثی از وی طلبکار باشند. من فرزند آنم که او را از قفا سر بریدند و همین افتخار مرا بس... (سید ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۷؛ نیز: طبرسی، ۱۴۰۳، ج. ۳۰۵/۲).

در جریان خطبه‌ی امام در شام، پس از اینکه امام با بیانی شیوا و بلیغ خویش را معرفی کرد، یزید از ترس

برپایی شورش^۱ و یا حتی برچیده‌شدن حکومتش^۲ به مؤذن دستور داد تا اذان بگوید و سخن امام سجاد (ع) را قطع کرد (مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۳۹/۴۵).

وقتی مؤذن به عبارت «أشهد أن محمداً رسول الله» رسید، امام از بالای منبر رو به یزید کرد و فرمود: ای یزید! این محمد جد من است یا جد تو؟ اگر بگویی که او جد تو است، دروغ گفته‌ای و کافر شده‌ای و اگر بگویی که او جد من است، پس چرا عترت او را کشتی؟ (مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۳۹/۴۵)^۳

اما در مدینه، امام سجاد (ع) در نزدیکی شهر مدینه فرود آمد و بشیر بن جذلم را مأمور کرد تا خبر رسیدن کاروان اهل بیت (ع) را به اهل برساند. مردم مدینه با شنیدن خبر، با گریه و شیون به محل اقامت امام سجاد (ع) و همراهان آن حضرت شتافتند.

در آنجا امام زین‌العابدین (ع) پس از حمد و ستایش خداوند فرمود:

ای مردم! همانا خدا که حمد و ستایش مخصوص اوست. ما را به مصیبت‌هایی بزرگ و شکافی عظیم در اسلام آزمود.

اباعبدالله‌الحسین (ع) و عترت و یارانش به شهادت رسیدند و زنان و دخترانش اسیر شدند و سر [مبارک] او را بر بالای نیزه‌ها در شهرها گردانیدند و این مصیبتی است که هیچ مصیبتی مانند آن نیست... ای مردم! ما را بدون اینکه

۱. عبارت چنین است: «و خشی یزید لعنه الله أن یكون فتنه». (مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۳۹/۴۵)

۲. اصل عبارت چنین است: «حتی خشی یزید أن یرحل من مقعده». (طبرسی، ۱۴۰۳، ج. ۳۱۱/۲)

۳. در مناقب چنین آمده: «یا یزید هذا جدی أو جدک فإن قلت جدک فقد کذبت و إن قلت جدی فلم تقتلت أبی و سببت حرمة و سبیتی...». (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج. ۱۶۸/۴)

جرمی کرده و یا ناروای مرتکب شده باشیم و به اسلام رخنه‌ای وارد کرده باشیم، طرد کردند، پراکندند و از شهرها بیرون کردند. گوئیا ما فرزندان ترک و کابلیم. چنین جنایتی را درباره نیاکان خود نشنیده‌ایم و این چیزی جز دروغ‌بافی و امر ساختگی نیست. به خدا! اگر پیامبر به جای سفارش در حق ما، به جنگ با ما سفارش می‌کرد، بیش از این به ما جنایت نمی‌کردند. *إنا لله و إنا إليه راجعون* از مصیبت چنین عظیم، دردناک، فجیع، دلخراش، تلخ و جانکاه که به ما رسید. نزد خدا شکوه می‌بریم. همانا او قدرتمند و انتقام‌گیرنده است (سید ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۷-۲۰۲).

امام (ع) در همه مراحل به منزله مبدء پخش به خوبی پیام خود را اعلام کرد.

۲-۲. مقصد پخش در نظریه پخش

دو عامل پذیرا یا ناپذیرا بودن محیط، در بسترسازی مقصد پخش بسیار مهم و تعیین‌کننده است. محیط پذیرا ویژگی‌ها و شرایطی دارد که با شرایط و ویژگی‌های مبدء پخش شباهت بسیاری دارد. عوامل پذیرا موجب ایجاد زمینه‌های مساعد و هم‌گرایی و عوامل ناپذیرا موجب تأثیرناپذیری و اگرایی می‌شود (برزگر، ۱۳۸۶، ج. ۳۹/۵). مردم عصر امام سجاد(ع) مقصد پخش با ترکیبی از محیط پذیرا و ناپذیرا بودند. افشاگری امام سجاد(ع) در ظلم و ستم به خاندان پیامبر (ص) توسط حکومت جور پس از واقعه عاشورا و همچنین اقدامات و فعالیت امام در تبیین جایگاه واقعی امام، محیط را پذیرا کرده بود. از سویی خفقان و سیاه‌نمایی علیه خاندان پیامبر به‌ویژه پس از واقعه عاشورا و ایجاد موانع متعددی در این مسیر، محیط را ناپذیرا می‌کرد.

۲-۱-۲. محیط پذیرا

منظور از محیط پذیرا، تجانس فکری، فرهنگی، دینی، اجتماعی و اقتصادی است که زمینه تأثیرگذاری را بیشتر می‌کند (برزگر، ۱۳۸۶). عواطف و احساسات نیز در پذیرا شدن یک محیط اثرگذار هستند. شهادت امام حسین (ع) عواطف بسیاری را پس از واقعه کربلا برانگیخت. رخداد حره نیز اگرچه به قیام امام حسین (ع) ربطی نداشت، در برانگیختن احساسات مردم اثرگذار بود؛ به‌گونه‌ای که برخلاف همراهی نکردن برخی با قیام امام حسین (ع) اما پس از آن، عواطف و احساسات آنها بر تجانس دینی و فرهنگی پیشی گرفت و به اعتراض و مقابله با دستگاه خلافت اموی منجر شد. حال این محیط پذیرا، شکل گرفته و خود مقدمه‌ای برای اقدامات و استراتژی‌های امام سجاد(ع) فراهم کرد که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود.

۲-۱-۲. محیط عاطفی ایجادشده پس از واقعه عاشورا

شهادت امام حسین (ع) و یارانش در افکار عمومی برای حکومت اموی بسیار گران تمام شده و مشروعیت حکومت امویان را زیر سؤال برده بود. برای اینکه این فاجعه فراموش نشود، امام با گریه بر شهیدان و زنده نگهداشتن یاد و خاطره آنان، مبارزه منفی را به‌صورت گریه ادامه داد. بدون شک این گریه‌ها، ریشه عاطفی داشت؛ زیرا عظمت مصیبت کربلا به قدری بزرگ و دلخراش بود که هیچ‌یک از شهود عینی آن حادثه، تا زنده بودند آنرا فراموش نمی‌کردند، اما چگونگی برخورد امام سجاد(ع) با این موضوع، اثر و نتیجه سیاسی داشت و یادآوری مکرر آن نمی‌گذاشت، ظلم و ستم حکومت اموی از خاطره‌ها

محو شود. قیام حره، قیام توابین و قیام مختار نیز از جمله قیام‌هایی بود که بر اساس عواطف مردم پس از واقعه عاشورا شکل گرفت و زمینه‌های مناسبی برای محیط پذیرا ایجاد کرده بود.

گریه بر امام حسین (ع) در این عصر خود عامل مهمی بر تبدیل شدن محیط ناپذیرا به پذیرا بود که خلاف میل سیاسی حکومت وقت بود. در روایتی از امام صادق (ع)، حضرت امام زین‌العابدین (ع)، یکی از پنج نفری شمرده شده که فراوان گریه می‌کردند. بنا به نقلی امام ۲۰ سال و به نقلی ۴۰ سال بر مصیبت پدر بزرگوارش گریست و روزها روزه بود و شب‌ها را به عبادت قیام می‌نمود. هنگام افطار امام با دیدن آب و غذا گریه می‌کرد و می‌فرمود: «فرزند پیامبر گرسنه شهید شد، فرزند پیامبر تشنه شهید شد» و مرتباً این جمله را تکرار می‌کرد و می‌گریست تا آب و غذایش با اشک دیدگانش آمیخته می‌شد و این روش همیشه باقی بود تا امام به خدای عزوجل پیوست.

امام در پاسخ کسانی که از اندوه طولانی آن حضرت گلایه می‌کردند فرمود:

همانا یعقوب پیامبر دوازده پسر داشت که یکی از آنها ناپدید گشت. از شدت گریه بر او، چشمانش نابینا و از غم و اندوه مویش سپید و کمرش خم شد، درحالی‌که پسرش زنده بود. ولی من ناظر شهادت پدر و برادر و عمویم و هفده تو از خاندانم بودم. پس چگونه غم و اندوهم پایان یابد.

قیام کربلا در اذهان مردم نهادینه شده و نیز باعث یادآوری ظلم و ستم امویان و نفرت هرچه بیشتر مردم از حکومت بنی‌امیه می‌شد؛ همچنین در بسیج شدن آنان بر ضد امویان، هرچند در طولانی مدت و روی آوردن به خاندان نبوی مؤثر بود و بدین

نحو محیط را پذیرا می‌کرد.

۲-۱-۲. علاقه مردم به خاندان پیامبر (ص)

علاقه مردم به خاندان پیامبر (ص) در طول تاریخ بوده و هست. حتی ظلم عظیم اموی در به‌شهادت‌رساندن امام حسین (ع)، خاندان و اصحاب حضرت و خارجی معرفی کردن آنها نیز مانع از قطع این علاقه نشد.

امام سجاد (ع) پس از واقعه عاشورا در جمع مردم کوفه، پس از حمد و ستایش پروردگار و درود و سلام بر پیامبر اکرم (ص)، ابتدا خویشتن را معرفی کرد و چنین فرمود:

ای مردم! هر کس مرا شناخت که شناخت و هر کس مرا نمی‌شناسد، خود را به او معرفی می‌کنم. من علی فرزند حسین فرزند علی بن ابیطالب (ع) هستم. من فرزند آنم که حرمتش را شکستند... (سید ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص. ۱۵۷؛ نیز ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳، ج. ۳۰/۲).

چنانچه مشهود است امام در بین مردم کوفه که آن حضرت و پدر و جد بزرگوارش حضرت امام علی (ع) را می‌شناسند، خود، پدر و جد گرامی‌اش را معرفی می‌کند.^۱

اما آن حضرت در شام که مرکز حکومت بنی‌امیه، مردم آنجا حکومت یزید را مشروع می‌دانستند، به گونه دیگری رفتار کرد.

در این شرایط است که امام در پاسخ پیرمرد شامی که از شهادت امام و پیروزی یزید اظهار شادمانی کرد (خوارزمی، ۱۴۲۳، ج. ۶۹/۲)،^۲ ابتدا او را به قرآن ارجاع داد. امام با تلاوت آیه «قل لأستلکم علیه أجرا

۱. برای آگاهی بیشتر ر.ک: رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۱.

۲. نیز ر.ک: سید ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۶؛ ابن اثم، ۱۴۱۱، ج. ۳۰/۵.

۲-۲-۱-۳. تربیت نیرو و کادرسازی

امام با اقدامات خویش و تبیین معارف اصیل اسلام (تشیع)، درواقع اسلام اصیل (تشیع) را از ورطه هولناک سقوط و انهدام نجات داد. جامعه‌ای که چنانکه پیش‌تر آمد - آن‌گونه دچار انحراف شده بود که جز قبله چیز دیگری از آنها به مسلمانی شناخته نمی‌شد و به فرموده امام جعفر صادق (ع): جز سه نفر باقی مردم مرتد شدند و برگشتند - را به سمتی آورد که در ادامه همین روایت امام صادق (ع) می‌خوانیم: سپس مردم به آن حضرت پیوستند و زیاد شدند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۱/ ۱۲۳) و نیز در روایت شیخ طوسی می‌بینیم که از ۱۷۱ نفر به منزله اصحاب و راوی امام نام می‌برد (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۹) که با توجه به وضعیت نابسامان آن دوران، تمامی این اقدامات امام به جز با تعامل و همدلی با مردم امکان‌پذیر نبود.

در این راستا، تأکیدها، فرمایش‌ها و سفارش‌های امام در فراگیری علم و دانش،^۶ ارزش تعلیم، آداب متعلم و ثواب او و حقوق معلم و احترام به او،^۷ مسلماً باعث روآوردن افراد زیادی به علم‌ودانش و تعلیم‌وتربیت شد. از آنجا که امامان معصوم (ع) منبع و سرچشمه علم الهی‌اند، فراگیران علم‌ودانش به سوی امامان جذب می‌شدند.

۲-۲-۲. محیط ناپذیرا

منظور از محیط ناپذیرا محیطی است که به‌دلیل

إلا المودة فی القربی؛^۱ فرمود: خویشاوند پیامبر(ص) (قربی) ما هستیم». در ادامه با تلاوت «وات ذالقربی حقه»^۲ فرمود: مائیم قربی؛ و با خواندن آیه «واعلموا انما غنمتم من شیء فان لله خمسہ و للرسول و لذی القربی»؛^۳ فرمود: «مائیم قربی».

و با تلاوت آیه «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا»؛^۴ فرمود: «ما اهل بیت هستیم که خدا آیه تطهیر را در شأن ما نازل کرد».

پیرمرد پس از شنیدن این سخنان، در حالی که از گفته‌اش پشیمان بود، ساکت ماند و پس از اطمینان از سخنان امام، به شدت گریست، عمامه‌اش را بر زمین زد و سپس رو به آسمان کرد و گفت: «خدایا من از دشمنان آل محمد (ص) از جن و انس بیزارم» و پس از آن گفت: «آیا جای توبه برایم هست؟» امام در پاسخ فرمودند: «بله، اگر توبه کنی، خدا توبه‌ات را می‌پذیرد و تو با ما هستی». پیرمرد گفت: «من تائبم» و یا جایی که بشیر بن جذلم به دستور امام، خبر کشته‌شدن امام حسین (ع) را داد و مردم مدینه به گریه و شیون به محل اقامت امام سجاد (ع) و همراهان آن حضرت شتافتند.

بدین ترتیب امام سجاد (ع) با انجام اقداماتی مانند معرفی خویش، محیطی را که با اقدامات خصمانه حکومت اموی ناپذیرا شده بود، به حالت پذیرا برگرداند.

۱. بگواز شما مزدی جز دوستی و محبت درمورد خویشاوندانم را نمی‌خواهم (شوری/۲۳).

۲. حق خویشاوندان را ادا کن (اسرا/۲۶).

۳. و بدانید که هرچه غیمت به شما رسد، خمس آن برای خدا و رسول و خویشان او است (انفال/۴۱).

۴. همانا خدا می‌خواهد که رجس و پلیدی را از شما اهل بیت (خاندان نبوت) ببرد و شما را از هر عیب پاک و منزله‌گرداند (احزاب/۳۳).

۵. برای آگاهی از شاگردان و اصحاب امام. برای نمونه رک: قرشی،

۱۴۰۹، ج. ۲/ ۲۶۴-۳۲۹ و ج. ۲/ ۱۶۷.

۶. برای نمونه در این نمونه رک: موسوی مفرم، ۱۳۷۴، ص. ۲۸۳-

۲۸۴؛ قرشی، ۱۴۰۹، ص. ۲۶۰-۲۶۱.

۷. برای آگاهی تفصیلی از موارد فوق و سایر موارد در این خصوص رک: قرشی، ۱۴۰۹، ص. ۲۵۹-۲۶۳.

اختلافات و تفاوت‌های عمده مذهبی، زبانی، نژادی یا فرهنگی با مبدأ پخش، امکان تأثیرپذیری اندکی از مبدأ پخش دارد (برزگر، ۱۳۸۶). موانع سیاسی و موانع فرهنگی از مهم‌ترین عوامل محیط ناپذیرا است.

۲-۲-۱. موانع سیاسی محیط ناپذیرا در زمان امام سجاد (ع)

موانع سیاسی از مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده محیط ناپذیراست که از جمله آنها می‌توان به خفقان حکومت و حاکمان دشمن اهل بیت (ع) مانند یزید اشاره کرد.

الف) خفقان حکومت بنی‌امیه

دوران امامت امام سجاد (ع) با حکومت فرمانروایان ستمگری چون یزید بن معاویه (۶۱ - ۶۴ق) و عبدالملک بن مروان (۶۵ - ۸۶ق) و نیز عاملان خونریز آنها از جمله عبیدالله بن زیاد و حجاج بن یوسف مصادف بود. وقوع حوادثی چون واقعه کربلا، حره واقم، سنگ‌باران خانه خدا، کشتار و شکنجه وسیع شیعیان در این عصر، تحریف عقاید و رواج انحرافات چنان‌که نمونه‌هایی از آن آورده شد، نشان‌دهنده اوضاع بسیار متشنج و نامساعد سیاسی و فرهنگی و اجتماعی^۱ عصر امام است. برخی پژوهشگران با استناد به منابع اهل سنت، مناسبات امویان با امام سجاد (ع) را تا پس از مرگ محمد بن حنفیه و عهده‌داری جامعه شیعه توسط امام (ع)، یعنی در اوایل دهه نود هجری (۸۲ به بعد)، تعامل مثبت می‌دانند (میرزایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹). علت عمده آن را نیز در حاشیه‌بودن امام سجاد (ع) و برجسته‌بودن

محمدبن حنفیه ذکر کرده‌اند. ایشان تغییر این تعامل از مثبت به منفی را پس از مرگ محمد بن حنفیه و انتقال عهده‌داری جامعه شیعه از وی به امام سجاد (ع) ذکر کرده‌اند (میرزایی، ۱۳۹۹، ص. ۱۰۹). از جمله علل تغییر تعامل را گرایش بخشی از پیروان ابوهاشم، رهبر جدید کیسانیه پس از محمد بن حنفیه، به امام سجاد (ع) نام برده‌اند. به عبارت دیگر، معتقدند چون امام سجاد (ع) در حاشیه زندگی می‌کرد و فعالیت اجتماعی-سیاسی نداشت، از سوی حکومت تحت فشار نبود. این اوضاع تا اواخر دوره عبدالملک و فرزندش ولید، مثبت تلقی می‌شود و پس از آن مناسبات دستگاه خلافت با امام (ع) تیره و تار می‌شود (میرزایی، ۱۴۰۱، ص. ۱). حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا خطبه‌های امام از جمله خطبه شام، دعا‌های امام مانند دعای ۴۹ صحیفه سجاده، تربیت نیروی کادرسازی، مخالفت و مقابله با افکار منحرف و سایر اقدامات امام (ع) تنها در بازه زمانی اواخر حکومت عبدالملک و دوره فرزندش ولید اتفاق افتاده است و همچنین اینکه این‌گونه اقدامات را سیاسی - فرهنگی نمی‌دانند؟ پاسخ به این دو سؤال اخیر در جای جای این مقاله با مصادیق مختلف ذکر شده است.

این سخن عبدالملک است که گفت: من این مردم را جز با شمشیر مداوا نمی‌کنم. شما از ما اعمال مهاجران را می‌خواهید درحالی‌که خود، مانند آنان عمل نمی‌کنید. پس بین ما فقط شمشیر حکم می‌کند و به خدا سوگند، از این پس گردن هرکسی را که مرا به تقوا امر کند، خواهم زد (سیوطی، بی‌تا، ص. ۲۵۸). وی حجاج را والی عراق کرد و در ضمن نامه‌ای به او نوشت: تو را بر دو عراق والی کردم. پس زمانی که وارد کوفه شدی چنان لگدکوبش کن که اهالی بصره با آن خوار شوند و از مدارای با مردم حجاز

۱. برای آگاهی از شرایط اجتماعی نامناسب عصر امام و مبارزه آن حضرت در این میدان، برای نمونه رک: حسینی جلالی، ۱۴۱۸ق، ص. ۸۸-۹۱.

پرهیز... (یعقوبی، بی‌تا، ج. ۲/۲۷۳).

ب) ترویج سب و لعن

شدت مخالفت و دشمنی حجاج با شیعیان به حدی بود که به فرموده امام باقر(ع)، حجاج شیعیان را به فجیع‌ترین نحو می‌کشت و با هر تهمت و سوءظنی دستگیر می‌کرد و زندیق و کافر در نزد او بهتر از شیعه علی(ع) بودند (ابن ابی الحدید، بی‌تا، ج. ۱۱/۴۳-۴۴).

یحیی بن ام‌الطویل از جمله شیعیانی بود که حجاج دست‌ها و پاها را قطع کرد و به شهادت رساند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۱/۱۲۳).

همچنین از امام صادق(ع) نقل شده که سعید بن جبیر را به علت اعتقاد به امامت امام زین‌العابدین(ع) و مدح و ستایش امام علی(ع) به قتل رساند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۱/۱۱۹).

مسعودی درباره عبدالملک و عمالش می‌نویسد:

عبدالملک فردی خونریز بود و کارگزارانش مانند حجاج در عراق، مهلب در خراسان و هشام بن اسماعیل در مدینه و دیگر عمالش، نیز چون او بودند و در این میان حجاج از همه ستمگرتر و خونریزتر بود (المسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۳/۹۱).

حجاج در آغاز حکومتش بر عراق، بدون حمد و ثنای خداوند و صلوات بر پیغمبر اکرم(ص)، از ستمگری و خونریزی خود در طی سخنانش خطاب به مردم چنین گفت:

... گردن‌هایی را می‌بینم که برافراشته است و سرهایی را که هنگام چیدنشان فرا رسیده است و این کار به دست من انجام می‌گیرد. گویی می‌بینم خون‌ها میان عمامه‌ها و ریش‌ها جاریست... (المسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۳/۱۲۷).

گزارش‌های فوق نشان می‌دهد که وی چگونه ابزار کارش را تهدید، خونریزی و ایجاد رعب و وحشت معرفی می‌کرد.

امویان برای حفظ قدرت و حکومت خود، درصدد نابودی تشیع و فرهنگ اهل بیت(ع) برآمدند. از آنجا که امام علی(ع) محور تشیع است، آنان به گونه‌های مختلف دشمنی با آن حضرت را در رأس امور خود قرار دادند. آنان سبّ امیرالمؤمنین(ع) را باعث بقا و تثبیت حکومت خود می‌دانستند؛ چنان‌که مروان به ناسزاگفتن بر امام علی(ع) حرص و ولع زیادی داشت و تا زمانی که والی مدینه بود، هر جمعه آن حضرت را ناسزا می‌گفت (قرشی، ۱۴۰۹، ص. ۳۴۷).

زمانی که با امام سجاد(ع) مواجه شد، درباره علت کارش چنین گفت: «زیرا حکومت جز از این طریق برای ما حاصل نمی‌شود» (قرشی، ۱۴۰۹، ص. ۳۴۸).

مشاهده می‌شود که امویان چگونه برای به‌دست‌گرفتن حکومت، در راه نابودی تشیع تلاش می‌کردند. از جمله اقدامات آنان در این مسیر، دشمنی با اصل و اساس تشیع، یعنی امامت بوده است. عبدالملک بن مروان نیز بر شیعه سخت می‌گرفت. وی با گماردن حجاج بن یوسف ثقفی اوضاع را بر شیعه سخت کرد؛ به گونه‌ای که برخی با اظهار بغض و کینه به امام علی(ع) و ابراز دوستی به دشمنان آن حضرت، به حجاج تقرب می‌جستند. همچنین در فضیلت، سوابق و مناقب دشمنان اهل بیت(ع) و از آن طرف در کاستن شأن امام علی(ع) و عیب و طعن و دشمنی با آن حضرت، سخنان زیادی را برای مردم می‌گفتند (ابن ابی الحدید، بی‌تا، ص. ۴۶).

شدت سخت‌گیری امویان به ناقلان فضایل امیرالمؤمنین(ع) به حدی بود که ابن ابی‌الحدید می‌گوید: اگر خداوند متعال سرنی در این مرد (امام علی(ع)) قرار نداده بود، از شدت ترس و تقیّه ناقلان از بنی مروان، حتی یک حدیث هم در فضیلت و مناقبت آن

حضرت نقل نمی‌شد (ابن ابی الحدید، بی‌تا، ج. ۷۳/۴).

۲-۲-۲-۲. موانع فرهنگی محیط ناپذیرا در زمان

امام سجاد (ع)

الف) تحریف اسلام و رواج انحرافات

اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جامعه به گونه‌ای بود که عده‌اندکی در اطراف امام سجاد (ع) باقی مانده بودند؛ به گونه‌ای که امام صادق (ع) از ارتداد همه به جز سه نفر خبر داده‌اند (کشی، ۱۳۴۸).

امام سجاد (ع) نیز در این باره و در توصیف وضعیت آن زمان فرمود: «در مکه و مدینه بیست نفر نیستند که مارا دوست داشته باشند» (ثقفی، ۱۴۱۰، ج. ۷۳/۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۴۳/۴۶) که خود گویای وضعیت انحرافی جامعه است.

انحرافات اجتماعی و اخلاقی نیز به گونه‌ای بود که حاکمان و جامعه با هم به انحراف کشیده شده بودند. مسعودی علاوه بر آنکه یزید را فردی عیاش و شراب‌خوار معرفی کرده، اطرافیان و عمالش را نیز اهل فسق و فجور دانسته و از گسترش غنا و به‌کارگیری وسایل لهو و لعب در مکه و مدینه و در زمان او خبر داده است و اینکه مردم آشکارا شراب‌خواری می‌کردند (المسعودی، ۱۴۰۹، ج. ۶۷/۳).

درباره احکام و مسائل فقهی نیز وضع بهتر از این نبود. در این دوران، مردم حتی عده‌ای از بنی‌هاشم، چگونگی انجام درست فرائض دینی را نمی‌دانستند (کاظمی، بی‌تا، ج. ۶۷/۱). به گفته حسن بصری، وضعیت انحراف در جامعه به گونه‌ای بود اگر اصحاب رسول خدا (ص) بر آنان وارد می‌شدند، جز قبله آنها را نمی‌شناختند (ابن عبدالبر، بی‌تا، ج. ۴۹۷/۱).

زهري از ناراحتی انس بن مالک و گریه او سخن گفت و اینکه در بیان علت آن گفت: «چیزی جز

نماز، از آن چه درک کردم، را شناختم و آنها ضایع شد» (ابن عبدالبر، بی‌تا، ج. ۴۹۷/۱).

در مسائل اعتقادی نیز انحرافات شکل گرفته بود. چنانچه در این دوران، عقیده به تشبیه دیده می‌شود (مفید، ۱۴۱۳، ج. ۱۵۲/۲؛ اربلی، ۱۴۲۱، ج. ۶۳۳/۲).

از دیگر انحرافات فکری در این دوره، از نظر شیعه امامیه، رواج اندیشه جبر و ارجاء^۱ بود که همسویی حاکمان بنی‌امیه با جبرگرایی، این جریان به شکل یک جریان فکری و کلامی درآمد؛ زیرا حاکمان اموی براساس عقیده جبر می‌توانستند کارهای خود را توجیه کنند. به‌طوری‌که پس از فاجعه عاشورا، عبیدالله بن زیاد با اشاره به امام سجاد (ع) گفت: «مگر خدا علی بن الحسین را نکشت؟» (سید ابن طاوس، ۱۳۴۸، ص. ۱۶۲؛ مفید، ۱۴۱۳، ج. ۱۱۶/۲؛ طبرسی، ۱۴۱۷، ج. ۴۷۲/۱) و نیز یزید در شام، به امام چنین گفت: «یا علی الحمد لله الذی قتل أباک؛ سپاس خدای را که پدرت را کشت» (طبرسی، ۱۴۱۷، ج. ۳۱۰/۱).

در جایی دیگر آمده که یزید به امام سجاد (ع) گفت: «یا ابن حسین أبوک... و نازعنی سلطانی، فصنع الله به ما قد رأیت؛ پدرت... با حکومت من مخالفت کرد پس خدا او را به این امر مبتلا کرد» (طبرسی، ۱۴۱۷، ج. ۴۷۴/۱؛ نیز رک: طبری، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۷).

ملاحظه می‌شود که شهادت امام حسین (ع) و یارانش از طرف حکام بنی‌امیه، امری جبری دانسته شده و به خدا نسبت داده می‌شود و این‌گونه اعمال خود را توجیه می‌کردند.

این موارد نشانگر میزان انحراف در آن زمان است.

ب) استفاده از عالمان وابسته به حکومت و

۱. برای آگاهی بیشتر درباره ارجاء برای نمونه رک: حسینی جلالی، ۱۴۱۸، ص. ۹۳-۹۶.

جعل حدیث

خلفای اموی برای اینکه بتوانند بر مردمی که به اسلام معتقد بودند حکومت کنند، چاره‌ای نداشتند جز جلب ایمان قلبی مردم نسبت به آنچه انجام می‌دادند. افراد زیادی بودند که از روی ایمان و اعتقاد قلبی، وضعیت حکومت و خلافت را درست تصور می‌کردند. یکی از دلایل آن، این بود که خلفای جور با جذب محدثان و علمای دینی، آنان را به جعل احادیثی از زبان پیامبر اکرم (ص) و صحابه بزرگ آن حضرت به نفع خویش وادار می‌کردند (خامنه‌ای، ۱۳۶۱، ص. ۵۶).

درواقع، یکی از اقدامات امویان برای مشروع نشان‌دادن حکومتشان و گرفتن وجهه اسلامی، به خدمت گرفتن عالمان و به خصوص علمای دینی بوده که محمد بن شهاب زهری (۵۸ - ۱۲۴ق) یکی از آنهاست.

از جمله احادیثی که به نفع حکومت اموی و توسط این فرد (زهری) جعل شد، زمانی است که عبدالله بن زبیر که مخالف امویان و حاکم بر مکه بود، حاجیانی را که برای زیارت خانه خدا به مکه می‌رفتند، به بیعت برای خود فرا می‌خواند. عبدالملک، خلیفه وقت اموی، مردم را از رفتن به مکه منع کرد و در پاسخ اعتراض آنها گفت:

این پسر شهاب زهری است که برای شما حدیث نقل می‌کند که رسول خدا فرمود: بار سفر بسته نمی‌شود مگر به سوی سه مسجد: مسجدالحرام، مسجد من و مسجد بیت المقدس و آن {مسجد بیت المقدس} برای شما مقام و جایگاه مسجدالحرام را دارد و این سنگی که روایت شده، که رسول خدا پایش را در هنگام بالارفتن به آسمان (شب معراج) بر آن گذاشته، برای شما به جای کعبه است.

وی سپس بر آن صخره، قبه‌ای ساخت و مردم را

به طواف آن واداشت و در دوره بنی‌امیه این رسم برپا بود (یعقوبی، بی‌تا، ص. ۲۶۱).^۱

۳-۲. مسیرهای پخش

منظور از مسیرهای پخش، آن دسته از مجاری است که با آنها امکان سرایت یک پدیده از مبدأ پخش به مقصد پخش فراهم می‌شود. در بحث مسیرهای پخش باید حداقلی از افراد باشند که رفتاری را انجام دهند تا پس از آن، جریان اشاعه خودبه‌خود مانند توده برفی که به بهمن تبدیل می‌شود، ادامه یابد (رفیع‌پور، ۱۳۹۴). براساس نظریه پخش، پیام‌ها از سه مسیر از مبدأ به مقصد منتقل می‌شوند.

۱-۳-۲. پخش جابه‌جایی

پخش جابه‌جایی زمانی رخ می‌دهد که افراد یا گروه‌هایی با یک ایده مخصوص به‌طور فیزیکی از مکانی به مکانی دیگر حرکت کنند و از این راه ابداعات و نوآوری در سرزمین جدید گسترش یابد. امام سجاده (ع) پس از انتقال در هر مکان و شهری، افشاگری حکومت جور و برحق بودن خاندان پیامبر (ص) و تبیین معارف اصیل الهی را گسترش داد. برای نمونه: امام در خطبه‌ای که در شام ایراد فرمود، اشک‌ها را از دیدگان جاری ساخت و دل‌ها را به لرزه انداخت؛ سپس با برشمردن امتیازها و فضیلت‌های خود در جایگاه یکی از خاندان پیامبر (ص)، این چنین خویشتن را به اهالی شام معرفی کرد و شناساند:

... ای مردم! من پسر مکه و مناهستم، من پسر زمزم و صفا هستم... من فرزند کسی هستم که از مسجدالحرام به مسجد الاقصی برده شد...

۱. برای آگاهی از دیگر موارد جعل حدیث برای نمونه رک: اصبهانی،

(مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۴۵ / ۱۳۸-۱۳۹).

بدین گونه، عقیده شامیان را در آن مجلس تغییر داد؛ به گونه‌ای که شادی آنها به سوگواری تبدیل شد و خوشحالی یزید را به گونه‌ای تغییر داد که تلاش کرد گناه فاجعه کربلا را به گردن عبیدالله بن زیاد بیندازد.

۲-۳-۲. پخش سرایتی

در این نوع پخش، گسترش عمومی ایده‌ها بدون در نظر گرفتن سلسله‌مراتب صورت می‌گیرد. در پخش سرایتی، افکار، اندیشه‌ها و مفاهیم از سرزمین میزبان به سرزمین جدید هجرت می‌کند و چون این هجرت فیزیکی نیست سرعت انتشار بسیاری دارد. همچنین تعداد آگاهان به آن به‌طور دائم افزایش می‌یابد و به این ترتیب ناحیه تحت پوشش نیز بزرگ می‌شود (سعیدی، ۱۳۹۲). در این مدل، تسری موضوعات به نزدیک‌ترین اقشار، افراد و مناطقی است که در مجاورت تغییر و نوآوری قرار دارند. به عبارت دیگر، اثر همسایگی در پخش سرایتی، عامل کلیدی است. درباره پخش تعالیم امام سجاد (ع) به شیوه سرایتی می‌توان به تبیین در قالب ادعیه، زیارات، احادیث و آموزه‌هایی مانند صحیفه سجاده و یا رساله حقوق اشاره کرد. کتبی که منسوب به آن حضرت است، در سرزمین‌های جدید سرایت بیشتری دارند؛ به گونه‌ای که این مدل پخش، نه فقط مرزهای سرزمینی را درمی‌نوردد، بلکه از نظر زمانی نیز در زمان کنونی مدل جامعی به‌شمار می‌رود.

۲-۳-۳. پخش سلسله مراتبی

در این نوع پخش، پدیده‌ها و نوآوری‌ها در قالب سلسله‌مراتب و از راه توالی منظم دسته‌ها و طبقات، منتقل و گسترش می‌یابد. ایده‌ها از یک فرد مهم به

فرد دیگر یا از مرکز شهری مهم به مرکز دیگر گسترش می‌یابد. بنابراین، نوآوری‌ها ابتدا در طبقات بالای اجتماع و سپس در طبقات پایین‌تر منتشر می‌شود که برخی به آن، انتشار ریزشی نیز می‌گویند (برزگر، ۱۳۸۶، ج. ۳۷/۵). مثلاً در صدر اسلام، با اسلام آوردن رئیس قبیله، کل افراد قبیله نیز تغییر دیانت می‌دادند. این نمونه یکی از بهترین مثال‌های پخش سلسله مراتبی است (زرگری نژاد، ۱۳۷۸، ص. ۳۱۶). همچنین تشیع اعتقادی، ریشه در عصر نبوی داشته و اطراف هسته محوری اهل بیت (ع) در مدینه شکل گرفته است؛ زیرا این حرکت در بعد انسانی از حلقه محدودی از افراد متصل به اهل بیت (ع) به دیگر شخصیت‌ها انتقال یافته است که با یارگیری اجتماعی از اقشار و طبقات مختلف، در طول زمان گسترش یافته است (حسینی زاده خضرآباد، ۱۴۰۲، ص. ۱۴). تربیت نیرو و کادرسازی در فضای عصر بنی‌امیه از مصادیق پخش سلسله‌مراتبی است که نقش بسزایی در انتقال تعالیم از افراد به یکدیگر داشت. تعالیمی که ابتدا توسط امام سجاد (ع) به شاگردان ایشان مانند ابو حمزه ثمالی و ابان بن تغلب منتقل و پس از آن توسط این حلقه در طبقات پایین‌تر و بین توده مردم پخش شد.

۲-۴. زمان پخش

زمان پخش در عصر امام سجاد (ع) و مصادف با حکام جوری همچون یزید بن معاویه و عبدالملک بن مروان از دشوارترین زمان‌های پخش بوده است. از این رو، امام در شرایطی زندگی می‌کرد که ناچار بود اصل تقیه را رعایت و به یاران خود نیز رعایت آن را توصیه کند (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۶-۱۱۷). به طرق مختلفی چون پند و اندرز و خطابه، دعا و راز و نیاز، نامه‌نگاری و

احتجاج به تبیین مسائل عقیدتی، کلامی، فقهی و... می‌پرداختند و تحریفات و انحرافات وارد شده در معارف اسلامی را گوشزد می‌کردند و از آن پرهیز می‌دادند.

۲-۵. موضوع پخش

بررسی وضعیت جامعه عصر امام سجاد (ع) بیانگر آن است که مهم‌ترین موضوع پخش، افشاگری علیه حکومت جور و انتقال تعالیم الهی به‌ویژه امامت در قالب تصریح، ادعیه و زیارات مانند صحیفه سجاده و رساله حقوق بوده است. از سویی، مبارزه با جریان‌های منحرف عقیدتی نیز موضوع مهم آن عصر بوده است.

۲-۵-۱. برخی از اقدامات امام سجاد (ع) در

جنبه‌های ایجابی و سلبی

۲-۵-۱-۱. افشاگری بر امویان و بیدارسازی مردم

پس از واقعه کربلا

امام زین‌العابدین (ع) میان مردم مدینه، پس از حمد و ستایش خداوند متعال، چنین فرمود:

ای مردم! همانا خدا که حمد و ستایش مخصوص اوست، ما را به مصیبت‌هایی بزرگ و شکافی عظیم در اسلام آزمود.

اباعبدالله الحسین (ع) و عترت و یارانش به شهادت رسیدند و زنان و دخترانش اسیر شدند و سر [مبارک] او را بر بالای نیزه‌ها در شهرها گردانیدند. این مصیبتی است که هیچ مصیبتی مانند آن نیست... ای مردم! ما را بدون اینکه جرمی کرده و یا ناروای مرتکب شده باشیم و به اسلام رخنه‌ای وارد کرده باشیم طرد کرده، پراکندند و از شهرها بیرون کردند. گوئیا ما فرزندان ترک و کابلیم. چنین جنایتی را درباره نیاکان خود نشنیده‌ایم و این

چیزی جز دروغ‌بافی و امر ساختگی نیست. به خدا! اگر پیامبر به جای سفارش در حق ما، به جنگ با ما سفارش می‌کرد، بیش از این به ما جنایت نمی‌کردند. *إنا لله وانا إليه راجعون* از مصیبت چنین عظیم، دردناک، فجیع، دلخراش، تلخ و جانکاه که به ما رسید، نزد خدا شکوه می‌بریم. همانا او قدرتمند و انتقام‌گیرنده است. (سید ابن طاوس، ۱۳۴۸، ص. ۱۹۷-۲۰۲).

۲-۵-۱-۲. کشیدن خط بطلان بر عقیده جبر

عقیده به جبر که توسط حکومت اموی و در راستای نیل به اهداف و مقاصد سیاسی آنان استفاده، حمایت و ترویج و قرار شده بود، در جریان این واقعه (کربلا) نیز حاکمان اموی از آن استفاده کردند و تمسک جستند، ولی با پاسخ‌های محکم و کوبنده امام و با استناد به آیات قرآن کریم مواجه شد و امویان را هرچه بیشتر در معرض خشم و نابودی قرار داد.

زمانی که ابن‌زیاد به امام سجاد (ع) گفت: «مگر خدا علی بن الحسین را نکشت؟» امام در پاسخ او فرمود: «برادری به نام علی بن الحسین داشتم که مردم او را کشتند.» ابن‌زیاد بر گفته‌اش تأکید کرد و گفت: «بلکه خدا او را کشت.» پس آن حضرت فرمود: «الله یتوفی الأنفس حین موتها و التي لم تمت فی منامها» (زمر/۴۲). خداوند جان‌ها را در هنگام فرارسیدن مرگشان می‌گیرد. وقتی پس از این جریان، ابن‌زیاد دستور شهادت امام را صادر کرد، امام به او فرمود: «مرا به کشتن تهدید می‌کنی؟ مگر ندانستی که کشته شدن عادت ما و شهادت و کرامت ماست؟» (سید ابن طاوس، ۱۳۴۸، ص. ۱۶۲).

و وقتی یزید در کاخش به امام سجاد (ع) گفت:

یابن الحسین ابوک قطع رحمی و جهل حق و نازعنی سلطانی، فضع الله تعالی ما قد رأیت؛ (طبری، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۷؛ طبرسی،

۱۴۱۷ق، ج. ۴۷۴/۱؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ص.

۱۳۰) ای پسر حسین پدر تو قطع رحم من کرد و حق مرا ندانست و با حجت من منازعه کرد پس خدای تعالی بکرد آنچه دیدی (طبری، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۷).

امام در جواب وی این آیه را تلاوت فرمود: «ما اصاب من مصیبه فی الارض و لا فی انفسکم الا فی کتاب من قبل ان نبرأها ان ذلک علی الله یسیر» (حدید/۲۲).^۱

۲-۵-۲. تبیین اصل اساسی امامت

از آنجا که امامت، که یکی از ارکان دین اسلام است، پس از رحلت رسول گرامی اسلام (ص) مهجور ماند، شناساندن این مقام و صاحبان اصلی آن به مردم، یکی از محورهای مهم فعالیت امامان بود. آنان هرزمان که موقعیت مناسب دست می‌داد، مسئله امامت و اهمیت آن را بیان و خود را امام حق معرفی می‌کردند. یکی از رسالت‌های مهم امام سجاد (ع) در عصر امامت خویش، معرفی امامان حق بود تا مردم با شناخت امام حق، از حمایت امام جور دست بکشند. آن حضرت به گونه‌های مختلف از جمله تفسیر قرآن مجید، در خطبه‌های خویش به‌ویژه در خطبه شام، در روایات، در بیان مسائل فقهی نیز به زبان دعا و همچنین با ارائه کرامات و خبر دادن از امور غیبی، خود را امام حق و عترت پیامبر گرامی اسلام (ص) معرفی می‌کردند (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۷-۱۰۳).^۲

امام سجاد (ع) در موقعیت‌های مختلف، مفهوم امامت را تبیین می‌کرد، مردم را به امامت خود فرا می‌خواند و مشروعیت‌نداشتن حکومت اموی را به طرق

مختلف اعلام می‌کرد تا مردم را از گمراهی و از هلاکت نجات دهد و به سوی نور و روشنایی سوق دهد.

آن حضرت در بخشی از سخنان خود که در هر جمعه برای مردم ایراد می‌کرد، چنین می‌فرمود:

...آگاه باشید نخستین چیزهایی که از تو

می‌پرسند از پروردگاری است که او را می‌پرستی

و از پیامبری که به سوی فرستاده شده و از دین

تو که به آن پایبندی و از کتابت که آن را تلاوت

می‌کنی و از امام تو که ولایتش را پذیرفته‌ای...

(ابن شعبه، ۱۳۶۲، ج. ۲۴۹/۱).

در اینجا امام پرسش از امامت و ولایت را در ردیف پرسش از پرستش پروردگار (توحید) و نبوت قرار داده، آن را جزء اولین سؤالات خوانده و به بهترین و گویاترین شکل ممکن امت را ارشاد کرده است. هم‌چنین سعی کرده آنان را بیدار کند و افکار غفلت‌زده و منحرف آنان را نجات دهد. به انحای مختلف که در ادامه به آن خواهیم پرداخت، به این وظیفه خطیر، یعنی احیای دوباره اسلام،^۳ پرداختند.

امام در جایی دیگر در ضمن سخنان، مؤمنان را از طاغوت و طاغوتیان برحذر داشته، صراحتاً بازگشت به سوی اطاعت خدا و اطاعت از کسی که به اطاعت و پیروی شایسته‌تر از حاکمانی است که مورد اطاعت و پیروی قرار گرفته بودند - «... فاستعینوا بالله وارجعوا الی طاعته و طاعة من هو أولى بالطاعة من طاعة من اتبع واطیع» (ابن شعبه، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۳)^۴ - را خواستار

^۳ این مسئله از حدیث «ارتد الناس بعد قتل الحسین (ع) إلّا...» قابل برداشت است. همچنین در این باره (احیای دوباره اسلام توسط امام چهارم) برای نمونه ر.ک: عاملی، ۱۴۱۴ق، ص. ۷۷-۹۰.

^۴ در قسمتی دیگر از این سخنان حضرت آمده که: «فقدموا أمر الله و طاعته و طاعة من أوجب الله بین یدی الأمور كلها و لا تقدموا الأمور الواردة علیکم من طاعة الطواغیت و فتته زهرة الدنيا بین یدی أمر الله و طاعته و طاعة أولى الأمر منکم» (ابن شعبه، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۴).

^۱ طبرسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴۷۴/۱؛ طبری، ۱۳۸۳، ص. ۶۳۷-۶۳۸؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱ق، ص. ۱۳۰.

^۲ توضیح و تفصیل هریک از موارد یاد شده را در کتاب مذکور ببینید.

شده و آنان را از هم‌نشینی با گنه‌کاران، یاری ظالمان و ستمگران و تماس با فاسقان و از فتنه آنان پرهیز داده و در پایان، یادآور شده‌اند که:

هرکس با اولیای الهی مخالفت کند و از دینی به جز دین خدا پیروی کند و در برابر امر ولی خدا مستبدانه رفتار کند، درآتش شعله ور گرفتار می‌شود... (ابن شعبه، ۱۳۶۲، ص. ۲۵۲-۲۵۵).

و نیز چنان‌که گفته شد، آن حضرت در ماجرای پیرمرد شامی با تلاوتی از آیات قرآن کریم، خود را مصداق «ذوی‌القربی» و «اهل بیت» معرفی کرد (سید ابن طاوس، ۱۳۴۸، ص. ۱۷۶-۱۷۷).

امام در پاسخ ابوخلد کابلی، که از کسانی پرسیده بود که خداوند اطاعت، مودت، اقتدای به آنها و پیروی از آنان را پس از پیامبر اکرم (ص) واجب فرموده، فرمود:

ای کنکر!^۱ همانا اولی‌الامر کسانی هستند که خداوند عزوجل، آنها را امامان مردم قرار داده و اطاعتشان را بر آنها واجب ساخته و عبارتند از: امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) سپس حسن سپس حسین دو فرزند علی بن ابی‌طالب سپس امر به ما منتهی گردید (صدوق، ۱۳۹۵ق، ج. ۳۱۹/۱).

امام سجاد (ع) در دعای عرفه چنین می‌فرماید: پروردگارا! بر پاکان افراد خاندان پیامبر (ص) که آنان را برای قیام به امر خود برگزیده‌ای و آنان را خزانه‌داران علم خود و حافظان دینت و خلفای خود در زینت و حجت‌های خود بر بندگانت قرار داده‌ای و

آنان را به خواست و اراده خویش از هرگونه پلیدی و آلودگی پاک گردانیده‌ای و آنان را از طریق رسیدن به خود و راه بهشت خویش ساخته‌ای، درود فرست (امام سجاد(ع)، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۱۶).

۲-۵-۳. تبیین مسائل و انحرافات از طریق دعا و مناجات

با توجه به خفقان و تشنج موجود در دوره مدنظر، امام سجاد (ع) با استفاده از مضامین و مفاهیم بلند دعا و مناجات با پروردگار عالم، توانست اثرات بسیار سازنده‌ای را نه تنها برای مردم عصر خویش بلکه زمان‌های پس از آن، به ارمغان آورد. چنانچه امام در قالب دعا به تمام ابعاد زندگی انسانی توجه کرده و علاوه بر مسائل عبادی و اخلاقی، به مسائل مختلف سیاسی، اعتقادی، فقهی و حتی مسائل اجتماعی پرداخته است (ر.ک: پیشوایی، ۱۳۸۰، ص. ۲۶۹-۲۷۶؛ رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۷۴-۹۰).

از جمله انحرافات یادشده در زمان امام، عقیده به تشبیه بود که امام با این اعتقاد به شدت مبارزه کرد، این انحراف و کژی را گوشزد فرمود و درصدد رفع آن برآمد. روزی امام در مسجد رسول خدا (ص) بود که شنید عده‌ای خداوند متعال را به مخلوقات تشبیه می‌کنند. امام زین‌العابدین (ع) با شنیدن این سخنان بیمناک شد، برخاست و کنار مرقد رسول خدا (ص) رفت و با صدای بلند شروع به مناجات با پروردگار عالم کرد و چنین فرمود: پروردگارا! قدرت تو آشکار شده ولی سیمایت ظاهر نشد؛ پس تورا نشناختند و تشبیه‌کنندگان، تو را غیر از آنچه شایسته‌ای، پنداشتند و تو را به مخلوقات تشبیه کردند. خدایا! من از کسانی که با تشبیه، تو را می‌طلبند بیزارم. خدایا! مثل و مانندی برای تو نیست. ... پروردگارا! تو برتری از آنچه

^۱ لقب ابوخلد کابلی، کنکر بوده است (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۱۱۵/۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳، ج. ۱۴۴/۴۶).

تشبیه‌کنندگان، تو را به آن وصف می‌کنند (مفید، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۵۲/۲-۱۵۳؛ اربلی، ۱۴۲۱ق، ج. ۶۳۳/۲).

امام سجاد (ع) در آن جوّ متشنج، «زمانی که حتی نام‌گذاری اشخاص به اسم علی، از طرف حکام بنی‌امیه، جرمی غیر بخشودنی بود و سبّ امام علی (ع) وسیله‌ای برای نزدیکی به دستگاه حکومت به حساب می‌آمد» (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۸۰)، در قالب دعا و مناجات، نام مبارک امام علی (ع) را در کنار نام پیامبر گرامی اسلام (ص) آورده و به این وسیله، قصد تقرب به پروردگار و درمان‌ماندن از شر افراد را داشت. درواقع، امام در اینجا به صراحت نام امام علی (ع) را در کنار نام پیامبر اکرم (ص) آورده و این‌گونه مشروعیت‌نداشتن کسانی که پس از پیامبر (ص) به جانشینی آن حضرت (ص) آمده و از آن طرف، حقانیت امام علی (ع) بیان می‌شود و نیز از ستم رفته‌شده برخود، سخن به میان می‌آورد. دعای حضرت این چنین است:

اللهم فإني أقرب إليك بالمحمدية الرفيعة،
والعلوية البيضاء، وأتوجه إليك بها أن تعيذني من
شر كذا و كذا...؛ پروردگارا! به مقام رفیع
حضرت محمد (ص) و مقام درخشان امام علی
(ع) به تو تقرب می‌جویم و به واسطه آن دو به
تو روی می‌آورم که مرا از شر فلان و فلان پناه
دهی (امام سجاد (ع)، ۱۴۱۸ق، ص. ۲۴۶).

در حقیقت، شاید بتوان گفت امام زین‌العابدین (ع) به دنبال آن بودند تا در قالب دعا، آن جامعه به انحراف کشیده‌شده و منحط را دوباره سروسامان داده و درواقع در پی احیای اسلام اصیل (شیع) بودند. علاوه بر صحیفه سجادیه که دربرگیرنده اصول و معارف اسلام است، در رساله حقوق امام سجاد (ع) حقوقی مطرح شده که رعایت آنها حیات انسانی را تنظیم و سعادت آن

را تضمین می‌کند. درحقیقت، دین و شریعت برای تحقق این حقوق نازل شده است و حضرت با ارائه این دستورالعمل نشان داد که فقط امام عالم و متصل به منبع وحی می‌تواند قانون مترقی و هماهنگ با روح بشری را وضع کند (رنجبر، ۱۳۸۶، ص. ۹۴-۹۵).

نتیجه

استمرار حکومت اموی، خلافت یزید و عبدالملک بن مروان پس از شهادت امام حسین (ع) و همچنین ترس و خفقان ایجادشده پس از واقعه عاشورا موجب شد اقدامات و فعالیت‌های امام سجاد (ع) در احیا و گسترش تشیع با دشواری‌های خاصی مواجه شود (محیط ناپذیرا). امام با توجه به اینکه خود، مبدأ پخش بودند، با کمک محیط عاطفی ایجادشده به‌ویژه پس از رخداد حره و نیز تخریب خانه کعبه توسط سپاهیان یزید و با توجه به علاقه مردم به خاندان پیامبر (ص) (محیط پذیرا) اقدامات خود را آغاز کردند. اتخاذ استراتژی‌هایی همچون: تربیت نیرو و کادرسازی، افشاگری بر امویان و بیدارسازی مردم پس از واقعه کربلا، کشیدن خط بطلان بر عقیده جبر، تبیین اصل اساسی امامت و تبیین مسائل وانحراف‌زدایی از طریق دعا و مناجات توسط امام کمک شایانی به تحقق اهداف امام کرد (موضوع پخش). امام با استفاده از راهبردهایی مانند دعا و زیارت (مسیر پخش جابجایی) و انتقال مفاهیم دینی از طریق شاگردان و کادر تربیت‌شده (مسیر پخش سرایتی) هم عصر با جبارترین خلفای اموی همچون یزید و عبدالملک بن مروان (زمان پخش) برای احیای تشیع کوشیدند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید (بی‌تا). شرح نهج البلاغه (محمد بن حسین شریف الرضی، گردآورنده؛ محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- ابن اعثم (۱۴۱۱ق). الفتوح (تحقیق علی شیر). دارالاضواء.
- ابن شعبه، حسن بن علی (۱۳۶۲). تحف العقول عن آن الرسول (ص) (علی اکبر غفاری، تصحیح). مؤسسه انشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
- ابن شهر آشوب (۱۳۷۹ق). المناقب. علامه.
- ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله (بی‌تا). جامع البیان العلم و فضله (سعد عبدالحمید سعدنی، تحقیق). دارالکتب العلمیه.
- اربلی (۱۴۲۱ق). کشف الغمه فی معرفه الأئمه. رضی.
- اصبهانی، ابونعیم احمد بن عبدالله (۱۴۰۷ق). حلیه الأولیاء و طبقات الأصفياء. دارالکتب العربی.
- امام سجاد (ع) (۱۴۱۸ق). الصحیفه السجادیه. الهادی.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۸۶). مطالعات میان‌رشته‌ای در ایران. انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- پانوف، میشل، و پرن، میشل (۱۳۶۸). فرهنگ مردم شناسی. ویس.
- پیشوائی، مهدی (۱۳۸۰). سیره پیشوایان. مؤسسه امام صادق (ع).
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰ق). الغارات. دارالکتب.
- حسینی جلالی، سید محمدرضا (۱۴۱۸ق). جهاد الامام السجاد (ع). دارالحديث.
- حسینی زاده خضرآباد، سیدعلی (۱۴۰۲). مدرسه کلامی مدینه از آغاز تا امامت امام باقر (ع). دارالحديث.
- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۳۶۱). پژوهشی در زندگی امام سجاد (ع). دفتر مرکزی حزب جمهوری اسلامی.
- خوارزمی، موفق بن احمد (۱۴۲۳ق). مقتل الحسین (ع). انوارالهدی.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۹۴). توسعه و تضاد. شرکت سهامی انتشار.
- رنجبر، محسن (۱۳۸۶). نقش امام سجاد (ع) در رهبری شیعه. مرکز انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۷۸). تاریخ صدر اسلام. سمت.
- سعیدی، مهدی (۱۳۹۲). مردم سالاری دینی از منظر حضرت آیت الله خامنه‌ای. مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- سید ابن طاوس (۱۳۴۸). اللهوف علی قتلی الطفوف. جهان.
- سیوطی، عبد الرحمن بن ابی بکر (بی‌تا). تاریخ الخلفاء (ابراهیم صالح، تحقیق). دار صادر.
- شهیدی، سید جعفر (۱۳۸۰). زندگی علی بن الحسین (ع). دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- صدوق (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمه. اسلامیه.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی أهل اللجاج. مرتضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷ق). إعلام الوری بأعلام الهدی. آل‌البیت.
- طبری، عماد الدین حسن بن علی (۱۳۸۳). کامل بهائی. مرتضوی.
- عاملی، سید جعفر مرتضی (۱۴۱۴ق). دراسات وبحوث فی التاريخ والاسلام. مرکز جواد.
- قرشی، باقر شریف (۱۴۰۹ق). حیاة الإمام زین العابدین (ع). دارالاضواء.

- Arabic].
- Ibn Abi al-Hadid (n.d.). *Explanation of Nahjul al-Balagha* Library of the Grand Ayatollah Marashi Najafi. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashub (1959). *Al-Manaqib*. Allamah. [In Arabic].
- bb hh’’ hhh (1884) *Tuhf al-‘Uqol about the Messenger* (PBUH). (A. A. Ghaffari, correction). Anshar al-Islami oonnoooooo hh mmññ ll - Mudrasin. [In Persian].
- Imam Sajjad (AS) (1997). *Al-Sahifa al-Sajjadiyah*. Al-Hadi. [In Arabic].
- Jordan, T. G. (1986). *Lester Rowntree, The Human Mosaic, Thematic Introduction to Cultural Geography*. Harper & Row Publishers.
- Kashi, M. O. (1929). *Rijal al-Kashi* (the option of knowing the men). University of Mashhad. [In Arabic].
- Kazemi, A. I. (n.d.). *Discovering persuasion about the aspects of the validity of consensus*. Author publisher. [In Arabic].
- Khamenei, S. A. (1942). *A study in the life of Imam Sajjad (AS)*. Central Office of the Islamic Republic Party. [In Arabic].
- Khwarizmi, M. A. (2002). *Maqtal al-Hussein (AS)*. Anwar al-Huda. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1943). *Bihar al-Anwar al-*

- Jama'a Ledar-e-Akhbar al-Imam al-Athar*. Islamic. [In Arabic].
- Mirzaei, A. (2019). A reading on the historical relations of Abd al-Malik with Imam Sajjad (a.s.). *Shia History Research Journal*, 4(3), 95-114. https://www.sh-isihistory.ir/article_187204.html [In Persian].
- Mirzaei, A. (2023). Pursuing a historical course of interaction or confrontation; the Umayyads with Imam Sajjad (a.s.). *Historical Research*, 14(1), 57-70. <https://doi.org/10.22108/jhr.2021.128506.2190> [In Persian].
- Mofid (1992a). *Al-Irshad in the knowledge of Hajj Allah Ali Al-Abad*. Congress of Sheikh Mufid. [In Arabic].
- Mofid (1992b). *Specialization*. Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Mousavi Muqaram, A. R. (1954). *The life of Imam Zain al-Abidin (a.s.)* (H. Rouhani, Trans.). Astan Quds Razavi. [In Persian].
- Panoff, M., & Pern, M. (1989). *Anthropology*. Weiss. [In Persian].
- hhkh'' .. 22001) *Seerah of the Leaders*. Imam Sadiq (AS) Institute. [In Persian].
- Qurashi, B. Sh. (1988). *The life of Imam Zayn al-Abidin (a.s.)*. with lights. [In Arabic].
- Rafipour, F. (2005). *Development and Conflict*. Joint-Stock Publishing Company. [In Persian].
- Ranjbar, M. (1966). *The Role of Imam Sajjad (AS) in Shiite Leadership*. Imam Khomeini Educational and Research Institute Publishing Center. [In Arabic].
- Saduq (1975). *Kamal al-Din and Tamam al-Naama*. Islam. [In Arabic].
- Saeidi, M. (2013). *Religious Democracy from the Perspective of Ayatollah Khamenei*. Islamic Revolution Documents Center. [In Persian].
- Sayyid Ibn Tawus (1929). *Allahuf Ali Qatuli Al-Tafuf*. Jahan. [In Arabic].
- Shahidi, S. J. (1960). *Life of Ali bin Al-Hussein (AS)*. Islamic Culture Publishing House. [In Arabic].
- Suyuti, A. R. (n.d.). *History of the Caliphs* (I. Saleh, research). Dar Sader. [In Arabic].
- Tabari, I. H. (1963). *Kamil Baha'i*. Murtazawi. [In Arabic].
- Tabarsi, A. A. (1982). *Protest against the People of Al-Lajaj*. Murtaza. [In Arabic].
- Tabarsi, F. H. (1996). *The Science of Guidance with the Science of Guidance*. Aal al-Bayt. [In Arabic].
- Thaqafi, I. M. (1989). *Al-Gharat*. Dar al-Kitab. [In Arabic].
- The Holy Quran*.
- Yaqubi, I. J. (n.d.). *History of Yaqubi*. Dar Sadr. [In Arabic].
- Zargarinejad, Gh. H. (1958). *History of Early Islam*. Samt. [In Arabic].